

УДК: 329(497.11):323.173(497.115)“1990/2000“

Примљено: 13.08.2009.

Прихваћено:
25.11.2009.

Оригинални научни рад

НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС

NATIONAL INTEREST

Година V, vol. 6

Број 3/2009.

стр. 73-97

Урош Шуваковић*

ПАРТИЈЕ У СРБИЈИ И КОСОВО И МЕТОХИЈА 1990-2000.

Резиме

У овом периоду, који је један конституишући период за партијски плурализам у Србији, нема ни једне релевантне политичке партије која се залаже за независност Косова, са изузетком албанских партија на Косову и Метохији које не признају државу Србију нити њен конституционално-политички систем. Чак и Албанске партије из јужног или средишњег дела Србије не траже то, него се само залажу за либерализацију превођења непокретне имовине, са скривеном политичком намером да олакшају усељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије под притиском.

Иако националистичка еуфорија није успела да доведе на власт у Србији протагонисте радикалних националистичких идеја, као што је то био случај у свим другим бившим југословенским републикама, са изузетком Црне Горе, сигурно је да су најутицајније парламентарне политичке партије биле износиле радикалне националистичке ставове и захтеве и у својим програмима и у својим дневнополитичким активностима. У исто време треба да се помене да се са развојем и консолидацијом партијског плурализма у Србији један такав радикално-националистички, па чак и шовинистички тон у њиховим програмско-политичким ставовима и опредељењима смањивао, тако да су те политичке партије у Србији

одбациле неке од њихових „кључних“ и „трајних“ радикално-националистичких програмских опредељења и намера већ неколико година после њиховог појављивања у 1990.-им годинама. У питању није било само одбацивање ових и таквих програмско-политичких ставова и опредељења, него истовремено прихватање потпуно супротних политичких опредељења. Социјалистичка Партија Србије показује највећу конзистентност у својим програмско-политичких опредељењима у односу на Косово и Метохију, док су друге парламентарне партије знатно промениле своја програмска опредељења.

Кључне речи: политичке партије, програмско-политичка опредељења, Косово и Метохија, Србија, 1990-2000.

I

Уводно разматрање

Политички плурализам у Србији, успостављен Уставом Републике Србије из 1990. године,¹ изнедрио је у овом периоду 316 политичких партија које су спроводиле своју политичку активност у Србији.² Оваква многобројност политичких партија производ је низа различитих утицаја – од српског политичког менталитета „два Србина – три партије“, до законског решења о потребној минималној подршци свега 100 бирача за оснивање политичке странке.

* Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

- 1 Устав Републике Србије из 1990. године не само да успоставља вишестраначје и реafirмише улогу политичких странака у политичком животу, посебно процесу кандидовања државних функционера, већ представља и први уставни текст у историји српске уставности који садржи сам појам политичке партије, тј. „политичке странке“ како у Уставу из 1990. стоји. Види Урош Шуваковић: „Политичке партије у политичком систему конципираном доношењем Устава Републике Србије 2006. године“, у У. Шуваковић, М. Јовановић, Ж. Обрадовић (ур. и прир.): *Устав Републике Србије из 2006. – неки елементи новог политичког система*, тематски зборник радова, Институт за политичке студије, Трећи миленијум, Београд, 2007, стр. 120-133.
- 2 У. Шуваковић: *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Трећи миленијум, Београд, 2004. године, прилог I и II, стр. 335-378. Ова цифра обухвата 210 политичких странака уписаних у Регистар политичких организација Републике Србије и 106 политичких партија које су уписане у Савезни регистар политичких организација Југославије, чије је седиште на територији Републике Србије.

Једно целовито научно истраживање на тему из наслова могло би да обухвати еволуцију политичких ставова о Косову и Метохији (у даљем тексту: Космет) свих регистрованих политичких партија. Такво истраживање би, међутим, било веома свеобухватно, скупо и – непотребно. Разлог непотребности научног истраживања таквог обима налази се у чињеници да су партије специфичне организације чији је основни циљ оснивања – „освајање, односно останак на власти или учешће у власти“,³ а путем вршења власти оне врше утицај на друштвено кретање, односно на остваривање одређених глобалних друштвених циљева. Имајући то у виду, само успешне политичке партије, а то значи оне које су изборима задобиле парламентарни статус,⁴ могле су утицати на креирање државне политике Србије у погледу решавања проблема на Космету. Стога је значајно пратити еволуцију у програмском-политичким ставовима само парламентарних партија, и то пре свега оних које имају више-мање континуиран парламентарни статус у периоду 1990-2000. година. То су Социјалистичка партија Србије (СПС, у свим сазивима Народне скупштине Републике Србије од 1990. године); Српска радикална странка (СРС, у свим сазивима од 1992); Нова демократија (НД, у свим скупштинским сазивима), Демократска странка (ДС, у свим скупштинским сазивима, изузев у сазиву од 1997. године, када је бојкотовала изборе); Демократска странка Србије (ДСС, у свим сазивима од оснивања 1992. године, са изузетком сазива од 1997. године, када је бојкотовала изборе), Српски покрет обнове (СПО, у свим сазивима) и Југословенска левица (ЈУЛ, од 1997. године).⁵ Осим

3 У. Шуваковић: *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Трећи миленијум, Београд, 2004, стр. 177-178.

4 У. Шуваковић: „Инструменти мерења успешности политичких партија“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 118-119, Нови Сад, 2005. стр. 395-403.

5 Може нам се замерити на методолошкој недоследности, с обзиром на чињеницу да се ради о странци која је била у Народној скупштини Републике Србије заступљена само у сазиву од 1995. године. Међутим, како је ова партија настала и делимично од чланова СПС који су били изразитије југословенски оријентисани, или су дошли у неки конфликт са том странком, а њен главни идеолог и председник Дирекције је била Мира Марковић, супруга Слободана Милошевића, то су чланови ове партије и пре него што је она формално постала парламентарна на републичком нивоу, били чланови Владе Републике Србије или посланици формално још у оквиру СПС.

наведених странака, чије деловање сматрамо мање-више константним политичким опцијама на политичкој сцени Србије, треба у погледу разматрања односа партија према проблему на Космету констатовати да албанске политичке партије са Космета у читавом овом периоду бојкотују уставно-правни поредак Србије,⁶ не признавајући њен суверенитет над Косметом нити њене институције, стварајући тамо паралелне органе власти. Како наглашава М. Шутовић, „непристајање Албанаца на српски суверенитет на Косову, представљало је препреку српској слободи избора. Албанци су се налазили на услузи српским непријатељима, тако да је Косово постало улаз или „меко ткиво“ кроз који су они продирали, битно утичући на српски међународни положај. Заблуда је мислити како је за негативне последице искључиви кривац српска национална политика према Косову, њено туторство над Албанцима, јер албански лидери одувек су затварали отворену могућност споразума са Србима“.⁷ С обзиром на одбијање да партиципирају у институцијама политичког система Србије, ставови албанских политичких партија са Космета у овом раду нису предмет разматрања. Ипак, у свим скупштинским сазивима Народне скупштине Републике Србије, изузев оног једногодишњег од 1992. године када нису освојили потребан цензус, биле су представљене локалне партије албанске националне мањине из Бујановца и Прешева,⁸ чији су представници у Народној скупштини, у мање-више увијеној форми, доследно преносили политичке ставове албанских партија са Космета, тако да ћемо њихове програмско-политичке ставов-

6 На почетку југословенске кризе, став албанских партија са Космета је био да они признају политичко-правни поредак СФРЈ, али не и онај који је успостављен Уставом Републике Србије из 1990. године. Последица таквог става је да је Демократски савез Косова, партија албанског лидера са Космета Ибрахима Ругове, уписана у Савезни регистар политичких организација СФРЈ, рег. бр. 5, решењем бр. 2/3-008/5-1990-13 од 12.09.1990. године, али да никада није поднела захтев за упис у истоврсни регистар Србије. Овакав упис јој, међутим, и данас омогућује легално деловање на територији Србије.

7 М. Шутовић: *Косово између поретка и аномије*, Чигоја штампа, Београд, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2008, стр. 265.

8 У Првом сазиву Народне скупштине Републике Србије од 1990. године, албанска Партија за демократско деловање имала је 1 посланика, у Трећем сазиву од 1993. године коалиција Партије за демократско деловање и Демократске партије Албанаца освојила је 2 посланичка мандата, а у Четвртном сазиву Демократска коалиција Прешево-Бујановац 1 посланички мандат.

ве у овом раду обухватити, иако политички утицај албанских партија из ове две општине са југа централне Србије на формирање политике Србије према проблемима на Космету није био значајан.

II

Програмско политички ставови главних политичких партија у србији у вези са решавањем проблема на Косову и Метохији (1990-2000)

Вршећи класификацију „ставова и приступа према Косову и Метохији, као и српском националном питању у целини“ у време распада СФРЈ, др Јован Базић набраја следеће политичке концепције: социјалистичку, радикалну, либерално-демократску, комунистичку и мондијалистичку.⁹ Он издваја као „најзначајнију“ социјалистичку концепцију, коју су заступали СПС и Слободан Милошевић. Као партије које су у то доба заступале радикалну приступ овом питању издвајају се Српска народна обнова (СНО),¹⁰ Српски покрет обнове и Српска радикална странка, при чему СПО релативно брзо напушта ову концепцију прихватајући ставове који би се најбоље дефинисали као мондијалистички. Либерално-демократски приступ решавању српског националног питања, па тиме и односа према Космету, по схватању Базића, имају Демократска странка и Демократска странка Србије. Треба уочити да ДСС, у другој фази, после петооктобарских промена и, нарочито, с избором њеног лидера Војислава Коштунице за премијера Србије, промовише национално-демократску концепцију у погледу својих ставова према проблемима на Космету. Када је реч о комунистичкој концепцији, Базић је тачно приписује Савезу комуниста - покрету за Југославију,¹¹ док у погледу приписивања комунизма као концепције Југословенској левици (ЈУЛ)¹² сматрамо да је тачније утвр-

9 Ј. Базић: „Ставови српских политичких странака према Косову и Метохији у време распада СФРЈ“, у: *Срби на Косову и Метохији*, зборник радова са научног скупа САНУ, књ. СХП, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд, 2006, стр. 333-347

10 Ова партија никада није стекла парламентарни статус.

11 Ни ова странка, формирана под јаким утицајем врха ЈНА, никада није постала парламентарна странка у Србији.

12 ЈУЛ је постао парламентарна партија у Србији тек након избора 1997. годи-

дита да је реч о реформисаној, обновљеној левици као теоријском концепту на ком је ЈУЛ био заснован,¹³ уз изразито наглашен југословенски приступ.¹⁴ Коначно, као носиоце мондијалистичког приступа, који одређује суштински као „анационалан и пацифистички“, овај аутор види један уски круг интелектуалца који су се супротстављали националној политици Слободана Милошевића која је добила подршку на VIII седници ЦК СКС, а касније се развијају и политичке организације на њој засноване, међу којима се у јавности издвајају Удружење за југословенску демократску иницијативу (УЈДИ), Савез реформских снага Југославије (СРСЈ) и Грађански савез (ГС).¹⁵ Неки други аутори, попут Д. Вукомановић, радије указују на елемент „заједничког“ у вези са националним питањем, у програмима релевантних политичких партија у Србији. Тај је елемент, према њеном суду, Меморандум САНУ, из кога су даље „кључне хипотезе преузете и даље елабориране у програмима свих релевантних политичких партија у Србији... Тематизација је утемељена на апокалиптичној иницијалној перцепцији чији је једини излаз колективна пропаст или борба за највиши циљ – за уједињење нације и државе у Једно: „сви Срби у једној држави“ постала је државотворна политика српских политичких елита током 90-их година XX века“.¹⁶ Има и оних аутора који указују да

не, и то наступајући у коалицији са СПС, док је тај статус изгубио у јануару 2001. године, на првим наредним парламентарним изборима, на које је изашао самостално.

- 13 Обновљену левицу у Европи у последњој деценији XX века чине углавном странке које су извршиле трансформацију из некадашњих комунистичких партија након промена које су уследиле по паду Берлинског зида.
- 14 „Циљ овог покрета је да на идеји леве и југословенске оријентације окупи све истомишљенике који то желе. Лево је схваћено на веома флексибилан начин – ту се налазе комунисти, социјалисти, социјалдемократи, све до зелених. Југословенска оријентација није везана само за приврженост Савезној Републици Југославији као држави југословенских народа који у њој живе, већ је везана и за идеју југословенства, која је веже више од једног века имала подршку најпрогресивнијих умова код свих југословенских народа.... Југословенска левица својом теоријском основом сматра сваку идеју слободе, односно сваку мисао која доприноси ослобађању човека од насиља, сиромаштва, израбљивања, понижења, незнања – садржану у филозофији, науци, религији, уметности“. *Платформа Југословенске левнице*, брошура, Београд, јул, 1996, стр. 5-6
- 15 Ниједна од ових партија никада није самостално стекла парламентарни статус.
- 16 Д. Вукомановић: „Србија као „(не)довршена држава“ у програмима политичких странака“, у М. Суботић, Ж. Ђурић: *Србија – политички и институ-*

су у погледу националне политике „неке странке често мењале ставове по овом питању, као на пример СПО и ДС“.¹⁷

Уочљиво је да, када је реч о периоду 1990-2000. година, политички ставови партија у Србији у вези са проблемима на Космету не заузимају много простора у програмским документима главних партија. У погледу националне политике далеко се више пажње посвећује односима у Југославији и правцима њиховог редефинисања, односу према Југославији као држави, праву на самоопредељење југословенских народа и, у том контексту, захтеву за признавање истог права и српском народу, итд. Највише пажње у програмским текстовима проблемима на Космету посвећују социјалисти и радикали, демократе то чине веома сажето заузимајући начелан негативан став према територијалним аутономијама, док ДСС у свом Програму уопште не помиње Косово и Метохију, саопштавајући само општи став о положају националних мањина који би се могао применити и на Космет. Разлози за овакво поступање партија могу бити различити: од тога да су сматрале да питање проблема на Космету није на дневном реду, преко тога да је СПС имао велику подршку за своју политику према Космету па да стога није политичко опортуно тој политици опонирати, а нису хтели ни да је подржавају с обзиром на сопствени опозициони статус, па до тога да нису хтеле да улазе у сукоб са иностраним центрима моћи за које је, одмах после потписивања Дејтонског споразума, главна тема постало питање остваривања сецесије Космета.

Социјалистичка партија Србије је, у читавом овом периоду, владајућа странка у Србији. Она је правни и политички наследник Савеза комуниста Србије (СКС). Имајући то у виду, потребно је уочити да постоји континуитет њене политике према Космету са политиком СКС, и то оном политиком која је добила своју потврду на VIII седници Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), одржаној 23-24. септембра 1987. године.¹⁸

ционални изазови, зборник радова, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 116-117.

17 С. Орловић: *Политичке партије и моћ*, Југословенско удружење за политичке науке, Чигоја-штампа, Београд, 2002, стр. 298.

18 VIII седница ЦК СКС, као и XXX седница Председништва ЦК СКС одржана 18-19. септембра 1987. године у склопу њене припреме, уско су везане са односом политичког руководства Србије и Савеза комуниста Србије уопште

У свом првом програмском документу,¹⁹ усвојеном на свом оснивачком, I конгресу, СПС је оценио како је „Косово и Метохија приоритетно национално, етичко, историјско и државно питање српског народа и нераздвојни део Србије“. Наглашавајући да је за социјалисте суштина њихове политике према Космету национална равноправност, СПС констатује да се с усвајањем новог Устава Републике Србије 1990. године „стварају се услови за ефикасно функционисање правне државе, мир, слободан живот и рад, личну и имовинску сигурност, интегритет грађана и националну равноправност Албанаца, Срба, Црногораца, Муслимана, Хрвата, Турака, Рома и припадника свих других националности“. Истовремено с тим, СПС се опредељује да ће најодлучније радити „на томе да се заустави исељавање, обезбеди повратак исељених Срба и Црногораца и досељавање грађана који желе да живе и раде на Косову и Метохији“, али и на томе да свет сазна пуну истину о Косову и Метохији, о узроцима и тешким последицама деловања албанских шовиниста и сепаратиста

према проблемима на Космету и предузимању мера на њиховом отклањању. Била је заправо реч о томе хоће ли се наставити по старом, ухотаном, бирократском моделу политичког понашања да се доносе закључци разних органа чије извршавање потом нико не прати, и који се због тога и не извршавају, те да се успоставља вештачка равнотежа између постојећег албанског сепаратизма на Космету, који је у пуног замаха и тзв. „великосрпског национализма“, који ни приближно није имао такво упориште, а све у циљу спровођења политике „Слаба Србија – јака Југославија“, а што је заправо била платформа оних чланова партијског и државног руководства Србије који су били окупљени око тадашњег председника Председништва СР Србије Ивана Стамболића и другог, већинског дела руководства који су се залагали за промене, за ефикасно спровођење донетих мера и задатака, за улажење у битку са свим национализмима од којих је у том тренутку онај албански био најопаснији по опстанак Србије и Југославије и за политику засновану на идеји „Јака Србија – јака Југославија“, а који су подржали тадашњег председника Председништва ЦК СКС Слободана Милошевића. О овоме види у: *Осма седница Централног комитета Савеза комуниста Србије, Београд, 23-24. септембар 1987. године*, зборник ауторизованих дискусија, (ур. М. Вујовић) II, фототипско издање, СПС, Слобода, Смисао, Београд, 2007; *XXX седница Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије, I-II*, зборник документарне грађе-неауторизоване магнетофонске белешке (ур. и прир. Ж. Обрадовић, А. Раствовић, У. Шуваковић), СПС, Слобода, Смисао, Београд, 2007; *Осма седница ЦК СКС – 20 година после*, зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у Београду 24. септембра 2007. године (ур. У. Шуваковић), Смисао, Слобода, Београд, 2009.

19 *Програмске основе и Статут Социјалистичке партије Србије*, брошура, Главни одбор СПС, Београд, октобар, 1990.

ратиста. У „Програмским основама СПС“ из 1990. године се још истиче да ће се та партија „борити за стварање услова за бржи економски развој Косова и Метохије, што је битан услов за благостање, миран и безбедан живот свих на Косову и Метохији”. На свом II конгресу, који је одржан октобра 1992. године, дакле у тренутку када је СФРЈ нестала са политичке и географске карте света, а Србија и Црна Гора одлучиле да остану да живе у заједничкој држави – Савезној Републици Југославији (СРЈ), СПС усваја свој нови програмски документ „Основе програма СПС“.²⁰ Тај документ је, формално, и данас важећи основни програмски документ Социјалистичке партије Србије, иако су у међувремену доношене разне конгресне резолуције и декларације којима је он допуњаван и делимично мењан. У њему се понављају ставови, оцене и залагања у вези са проблемима на Космету, уз нека прецизирања, па се тако констатује да је „проблем Албанаца на Косову и Метохији, пре свега, у томе што многи међу њима не признају државу у којој живе, њен устав и законе који им та права гарантују. Неки од њих не смеју да користе права која имају као грађани Србије због снажног притиска коме су изложени од стране милитантних албанских сепаратиста“. Одбацујући сваку могућност отцепљења Космета од Србије, СПС наглашава да је „увек била спремна за отворени и слободни дијалог о свим препрекама пуном остварењу људских права албанских и других мањина у Србији”. Истовремено, социјалисти СПС осуђују сваки облик етничког чишћења, указује на то да су жртве такве политике осим Срба и Црногораца и Турци, Горанци, Роми, Хрвати и други који су живели или живе на Космету. Исте ставове СПС понавља и на свом III конгресу из марта 1996, уз истицање да је главни задатак повратак исељених Срба на Космет. У документу „Србија 2000 – корак у нови век“²¹ полазећи „од трајног опредељења о националној равноправности и о правима националних мањина по највишим међународним стандардима“ СПС посебно наглашава спремност и отвореност за дијалог „са албанском националном мањином на Косову и Метохији, са свима који су за складан вишенационални живот и развој у Србији, а против сваког облика сецесије“. Овим документом

20 *Основе програма СПС*, брошура, Главни одбор СПС, Београд, 1992.

21 *Србија 2000 – корак у нови век*, брошура, Главни одбор СПС, Београд, 1996.

упућује се и позив албанској националној мањини да „превазиђе фрустрације у које их је увео сепаратистички покрет и да заједно с другим грађанима Косова и Метохије учествује у политичком животу Србије, која је држава свих својих грађана“. Документ „Обнова-развој-реформе“, усвојен на IV конгресу СПС фебруара 2000. године, дакле осам месеци након окончања агресије НАТО на нашу земљу, садржи оцену социјалиста о херојским отпору нашег народа злочиначкој НАТО-агресији, уз посебно указивање на поражавајуће последице неспровођења Резолуције 1244 Савета безбедности ОУН о Космету, која је представљала услове за окончање рата против наше земље. У свом говору на овом Конгресу, који је као и сваки његов конгресни говор имао програмски карактер, Слободан Милошевић је у погледу неуспелих преговора у вези са проблемима на Космету током 1998. и 1999. године поручио да би прихватање предлога тзв. међународне заједнице „у погледу односа Срба и Албанаца на Косову, било исто као да су крајем тридесетих и почетком четрдесетих година Јевреји у Немачкој прихватили да су вршили геноцид над Немцима у Немачкој“.²² Оцењујући да нису остварени сви они елементи који су садржани у Резолуцији 1244 Савета безбедности ОУН у погледу разоружања, гаранција безбедности живота и имовине и повратка расељених Срба и других неалбанаца у своје домове на Космету, он је поручио да „Зато ова срамна мисија тзв. међународне заједнице на Космету, која је на свим пољима претрпела потпуни фијаско, треба да што пре да се оконча и да власти наше земље преузму своје пуне ингеренције на том сувереном делу своје територије. За разлику од њих ми смо потпуно способни да без ичије помоћи грађанима Косова и Метохије гарантујемо мир и безбедност, слободу и равноправност“.²³ V конгрес СПС, одржан новембра 2000. године, је имао ванредни карактер, будући да је реч о првом највишем скупу социјалиста након губитка власти. То је уједно био и последњи Конгрес на коме је лично учествовао и њиме председавао оснивач и, до своје смрти у Хагу 2006. године, председник СПС Слободан Ми-

22 С. Милошевић: *Прилог историји XX века*, збирка говора, Говор С. Милошевића на V ванредном конгресу СПС, 25. новембра 2000, Трећи миленијум, Београд, 2008, стр. 234.

23 Исто, стр. 235.

лошевић. На њему нису усвајана никаква програмска документа, већ су сагледани разлози губитка избора, а у свом реферату Слободан Милошевић је изнео став о континуитету политике СПС према Космету, али и следећу оцену: „Од свих рана које су нас снашле, најтежа је Косово. Некадашња Југославија почела је да умире на Косову“.²⁴ У наставку излагања он је оценио да је на Космету, захваљујући делу међународне заједнице, извршен геноцид над Србима који су у већини Космет напустили и наставио: „Више од десет година Србија чини натчовечанске напоре да докаже свету, обесном и недоказаном, да је Косово део Србије. За њих не мора да буде ни свети ни најважнији део. Али ми, Срби, имамо право да га тако доживљавамо, ако га тако доживљавамо. То је наша ствар. И ничија више. Французи имају Нотр Дам и Тријумфалну капију, Риси Кремљ и Бородинску битку, Американци Емпајер Стејт Билдинг, Грци Акропољ Срби имају Грачаницу, Газиместан и Пећку патријаршију. Зато је насиље над Косовом насиље над Србијом. Насиље над Србима са Косова је насиље над свим Србима... Али ни Албанци на Косову, ни они који у овом тренутку имају подршку сила захваљујући којој су Срби протерани са Косова, ни они не живе као срећни људи. Чак ни они који су испуњени мржњом и потребом за насиљем не могу да живе са том мржњом и насиљем као животним избором. Поготову онда и тако кад тај избор и где тај избор није дошао из њихових глава и срца, већ из туђих интереса. Тим интересима Албанци служе као средство да растуре још једну земљу, да окупирају још једну територију. СПС је за слободно Косово у слободној Србији, и слободну Србију у слободној Југославији на слободном Балкану, на коме у миру треба да живе све балканске земље и њихови народи. СПС је за слободу сваке земље и свих људи на свету“.²⁵

Српска радикална странка у свом програмском документу из 1991. године²⁶ јасно дефинише дешавања на Космету као „албанску сепаратистичку побуну“, залажући се за њено „гушење свим средствима“ и предлажући у том правцу сасвим конкретне мере: „ревизија матичних књига и држављанских на основу резултата пописа становништва из 1991.

24 Исто, стр. 276.

25 Исто, стр. 277.

26 *Програмска декларација СРС*, брошура, издање СРС, Београд, 1991.

године; укидање аутономних покрајина на територији Србије; протеривање свих албанских емиграната и њихових потомака; враћање одузете земље Србима и Цркви; спречавање сваког државног финансијског дотирања албанске националне мањине и преусмеравања раније томе намењиваних средстава на искључиво финансирање повратка Срба на Косово и Метохију; ригорозна пореска политика и наплата комуналних услуга; распуштање свих установа које се финансирају из државног буџета а делују на албанском језику; отпуштање са посла свих Шиптара који нису наши држављани што се утврђује подацима из пописа становништва; издавање исељеничког пасоша свим Шиптарима који то желе; одузимање српског држављанства и забрана повратка свим Шиптарима, који бораве у иностранству и тамо делују са сепаратистичких позиција; нужно је одмах укинути сва социјална давања Шиптарима, посебно она која подстичу превисок наталитет; потребно је на подручје Косова и Метохије преселити све војне и полицијске академије и све војне установе које нису директно везане за командовање појединим армијским областима, као и читав низ других државних установа, чиме ћемо створити услове за пресељење десетине хиљада официра, подофицира, чланова њихових породица и комплетне пратеће инфраструктуре. Свим Србима који желе да живе на том подручју треба бесплатно доделити у трајно власништво пољопривредно земљиште и плацеве за подизање породичних кућа и привредних погона. Свима који своја пословна седишта и производне погоне преселе у те наше пределе и тамо запосле најмање десет радника пружићемо као кључну олакшицу ослобађање од плаћања било каквог пореза у року од најмање десет година; пензионисаним официрима, подофицирима, полицајцима и државним чиновницима као трајно решење њиховог стамбеног питања понудити максимално комфорне и простране станове на подручју Косова и Метохије; услове студирања на српском језику на Универзитету у Приштини учинити најповољнијим²⁷. Дакле, СРС предлаже читав сплет конкретних и веома радикалних, националистичких мера за решавање проблема на Космету. Д. Вукомановић ове предлоге назива “Нинаус! мерама”,²⁷ уз тврдњу да се њиховим заговарањем СРС сврстала „у породицу екстремних на-

27 Д. Вукомановић: Исто, стр. 121

ционалистичких странака које пропагирају стереотипни национал-шовинистички говор мржње својствен (нео)нацистичкој идеологији“.²⁸ Ипак, она признаје да, у даљој еволуцији својих програмских опредељења, „уместо „етничког чишћења“ козовских Албанаца, СРС је спровела у дело „денацификацију властитог програма“, избацујући из Програма усвојеног 1996. године „и најблаже дискриминаторне одредбе“.²⁹ У свом Програму из 1996. године, СРС у знатно разрађенијој форми третира српско национално питање у целини.³⁰ У погледу ставова о Космету, радикали у овом свом програмском документу не предлажу више читав низ конкретних мера, што је уосталом и непримерено једном програмском документу који треба да садржи основне, базичне, најопштије ставове о програмско-политичким питањима у вези са којима се једна партија одређује, већ се начелно изјашњавају „за укидање аутономије Војводине и Косова и Метохије“, истичући да ће „одбацити и сваки покуша регионализације наше земље“.³¹

Демократска странка у свом Програму из 1989. године³² национално питање поставља тако што истиче да је за њу национално питање „пре свега демократско питање“,³³ те наглашава да је основно „руководно начело српске државе“ да читав српски народ живи у истој држави. У истом документу ДС констатује како је Србија једина од југословенских

28 Овде се, међутим, поставља питање да ли се нпр. Уредба Владе Републике Словеније, дакле уредба владе државе-чланице ЕУ, о забрани издавања радних дозвола и дозвола за боравак „грађанима Косова“ може једнако посматрати као “Hinaus! мера”. Или нпр. захтев ЕУ нашој земљи да прихвати спровођење реадмисије за наше држављане који се налазе на њиховој територији. По чему је то квалитативно различито од захтева за протеривањем држављана Албаније са Космета у Албанију?

29 Исто.

30 У. Шуваковић: *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Трећи миленијум, Београд, 2004, стр. 260-262.

31 *Програм Српске радикалне странке*, „Велика Србија“, бр. 401, Београд, јул 1997.

32 Иако је тек с усвајањем Устава Републике Србије 1990. године de iure у наш уставно-правни и политички систем уведено вишестраначје, већ током 1989. године долази до формирања првих опозиционих група и организација које политички делују. Тако је група од 13 интелектуалаца новембра месеца 1989. године одлучила да обнови рад Демократске странке, што је јавности и саопштила 11. децембра исте године, на конференцији за штампу на којој су наступили као Оснивачки одбор.

33 Нове странке Србије – документи нових политичких странака и група у Србији, Институт за политичке студије, Београд, 1990.

републике која у свом саставу има аутономне покрајине и подвлачи да се противи успостављању било какве територијално-политичке аутономије у Србији. „Косово и Метохија су неодојив део Србије међународно признат 1913. године, чиме је Европа применила правила међународног права по којима последице турске окупације не могу бити признате тако што би Србија изгубила део своје територије коју је поседовала пре турске окупације“.³⁴ ДС указује да за „решавање положаја националних мањина ваља прихватити уобичајено европско демократско решење. Културно-просветна аутономија Албанаца, Мађара, Турака, Рома, Румуна, Русина, Словака и других националних мањина није дакле, спорна и њу треба подржати“.³⁵ У страначком Програму из 1995. године, ДС понавља своје залагање да српски народ живи у једној држави дефинишући као „основни циљ националног програма Демократске странке остваривање права српског народа на самоопредељење и уједињење. Оно што је признато право другим народима у бившој Југославији - право на самоопредељење - морало би, као демократско право, бити признато и српском народу“, наглашавају демократе и оцењују како су Косово и Метохија „данас напуштени од државе Србије“, да се тамо „циљеви албанског сепаратизма све више остварују“, те да сходно томе Космету мора бити посвећена „посебна пажња политике Србије и Југославије“. ДС упозорава како је „последњи час да држава Србија преузме иницијативу и очува, државним средствима, Космет као место где живе и Срби и Албанци, уз припаднике других нација. Космет се мора развити и укључити у Србију политички, економски, културно и демографски, уважавајући све његове специфичности“.³⁶

Демократска странка Србије у свом Програму из 1992. године уопште нема никакво посебно одређење у погледу страначке политике према проблемима на Космету. ДСС се задржава на прокламацији свог става да националним мањинама припадају сва права која имају у складу са међународним правом, али и изричито упозорава: „Националне мањине не могу имати никакву територијалну аутономију, без обзира на бројчане односе становништва у одређеним регио-

34 Исто.

35 Исто.

36 *Програм Демократске странке*, брошура, Главни одбор ДС, Београд, 1995.

нима³⁷. Овај став могао би се узети као основни, када је у питању одређење ове странке по питању политике у односу на Космет. Осим овог става, у својој председничкој кампањи, кандидат опозиционе коалиције ДОС Војислав Коштуница, који је као оснивач и председник ДСС је у свом изборном, председничком програму „Дајем реч“ записао да ће се борити „за то да Савет безбедности коначно затражи од Кфора и Умника доследну примену Резолуције 1244, безбедност за све становнике Косова и омогућавање повратка српским, црногорским и другим неалбанским избеглицама“.³⁸

Српски покрет обнове, у који је у читавом овом периоду водећа опозициона партија, чија је идеологија утемељена на монархизму, антикомунизму и национализму, у свом Програму из 1990. године,³⁹ у посебном одељку под називом „Косово и Метохија“ полази од тога да је на Косову и Метохији створена „албанска држава“ и да је њено укидање, као и „окончање геноцида над Србима“ немогуће без да се „отклоне правне и политичке последице окупације ове српске колевке“, при чему СПО указује да је та окупација започета априла 1941. године „и по Србе траје и данас“. СПО захтева да се одмах поруше „бедеми-пушкарнице“ око косовских кућа, да се спроведе одузимање оружја, да се непокретности „косовско-метохијских Срба“, које су им током Другог светског рата отете „од стране италијанско-немачко-албанског окупатора“, без одлагања врате њиховим законитим власницима, да се укине Закон којим је „забрањен на Косово и Метохију и Македонију оним Србима протераним за време окупације“, те да им се врати или накнади имовина која им је одузета, што треба учинити и са кућама и имањима свих Срба „које им је одузела послератна власт“. Ова странка предлаже оснивање Фонда за насељавање Косова и Метохије и утврђује да је „неодустајни наш циљ да се успостави бројчани однос Срба и Шиптара какав је био последњег дана слободе, 6. априла 1941. године“. „Све Шиптаре који су се, почев од 6. априла 1941. године до данас, самовласно населили на Косово и Метохију или ма где у Србији, вратити као

37 *Програм и Статут Демократске странке Србије*, брошура, Београд, 1993.

38 В. Коштуница: „Дајем реч“, предизборни председнички програм 2000. године, http://www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=6

39 *Програм СПО*, „Српска реч“, бр. 1, 1. јун 1990, стр. 36-37, забрањен број.

стране држављане у Албанију. Протерати у Албанију или ван Србије, све Шиптаре који су се на ма који начин уплели у окупаторски план Тиране о Великој Албанији до Скопља, Никшића, Копаоника и Мораве. Не постоји међународни закон или конвенција који би обавезивали Србију да на својој територији трпи, храни и школује војнике непријатељске државе“. У свом првом програмском документу, СПО предвиђа могућност конфедерализације Југославије „или њен распад“ и у таквом развоју догађаја сматра да треба „укинути аутономни статус Косова и Метохије. У сваком случају, укинути албански језик као службени језик било где у Србији, укинути право Шиптара на албанску наставу у Србији, укинути постојеће антисрпски устројене школе, полицијску службу, болнице, поште и судове. Те установе и службе морају бити распуштене и основане на нов начин, као део државног организма Србије, а не Албаније“. Из ових ставова се јасно види а ова странка афирмише један радикално-националистички програм који, не само што заговара укидање оних институција које омогућују једну покрајинску парламентарну власт на Космету, већ и отворено негира оно што је по међународним стандардима утврђено у корпусу мањинских права (нпр. школовање на матерњем језику, коришћење албанског као службеног језика у срединама у којима они имају етничку већину). Сем тога, СПО се залаже за протеривање из Србије не само оних Албанаца који немају наше држављанство, већ и оних који су наши држављани, али су уплетени у конкретан облик антидржавне делатности – „окупаторски план Тиране о Великој Албанији“. И овакво залагање је радикално националистичко и супротно свим међународно-правним стандардима који забрањују државама да могу протеривати сопствене држављане. Ако се томе дода „неодустајни циљ“, успостављање етничког односа између Срба и Шиптара на Космету какав је био 6. априла 1941. године, а што заправо треба да представља резултат свих мера које СПО предлаже и које се, наравно, сем великим насиљем никако другачије не могу спровести, онда је сасвим јасно да је реч о једној острашћеној, екстремно националистичкој политици и партији која такву политику афирмише. Уосталом, творцима оваквог Програма је и приликом његовог писања било јасно да ће његово могуће спровођење узроковати велике сукобе и насиље,

па у самом програму наглашавају да све ово треба спровести мирним средствима, „али не оклевати да сила буде савладана силом, а насиље уразумљено средствима суверене правне државе“. Већ 1993. године, на Другом светском сабору, СПО прави радикалан заокрет у погледу екстремног приступа решавању српског националног питања, а политику у односу на проблеме на Космету третира као „Шиптарско питање у Старој Србији“, истичући како је реч о „унутрашњем српском питању“ које „може бити трајно решено само снагом демократије“. Ова странка се противи коришћењу назива Косово и Метохија, односно Космет и захтева да се у употребу врати „старо и једино историјски утемељено име - Стара Србија“.⁴⁰ Залажу се да „Шиптарска мањина (као и мађарска и све остале мањине у Србији) мора уживати максимум свих и националних и верских и грађанских права које мањинама гарантују међународни уговори и која права припадници мањина уживају у најдемократскијим државама Европе и света“. Овакви ставови су практично значили одрицање од свих основних принципа и захтева које је СПО као партија изнео у свом Програму из 1990. године, а тичу се Косова и Метохије. Пратећи по изборним кампањама еволуцију у ставовима ове странке о националном питању, С. Орловић указује на три фазе: прву, 1990. године, у којој се СПО „позиционира као националистичка странка“, другу, од 1992. године када се „као водећа чланица коалиције ДЕПОС, позиционира у партију грађанске провинијенције“ и, трећу, од кампање 1997. када СПО „покушава да се врати на позиције националистичке странке“.⁴¹

Нова демократија у свом првом програмском документу истиче залагање против успостављања аутономних регија, а у прилог јачању локалне самоуправе. „Територија Србије је јединствена и неотуђива. У њој не постоје аутономне регије као носиоци политичке или државне аутономије... Јединствена Републике Србија гарантује националну равноправност, грађанску сигурност и слободан развој свим грађанима који живе на њеној територији“.⁴² Десет година касније, 2000, у књизи члана руководства НД Жарка Јокановића „101 разлог да будете новодемократа“, где се као издавач појављу-

40 *Програм Српског покрета обнове*, брошура, СПО, Београд, 1993.

41 С. Орловић: *Цит. дело*, стр. 299.

42 *Програм Нове демократије*, НД, Београд, 1990.

је ова партија, па стога ставове изнете у њој, иако у популарној форми, можемо сматрати званичним одређењима НД, оцењује се како „Косово и Метохија нису заувек изгубљени“ и како ће „тај део територије Србије остати у нашим историјским границама, само ако реалном националном и државном политиком схватимо да су у политици интереси неприкосновени и да се територији могу чувати само ширењем броја савезника“.⁴³ Истиче се да је за ову странку поштовање мањинских права „цивилизацијско питање“, те да, у складу са највишим међународним стандардима, „националне мањине морају у нашој земљи уживати сва лична и колективна права, осим права на самоопредељење, односно права на самостално државно или парадржавно конституисање“.⁴⁴

Југословенска левица у свим својим програмским документима од свог оснивања истиче своје темељно одређење да у Југославији „буду равноправни сви народи који у њој живе и сви који у њој желе да живе“,⁴⁵ односно залагање да „принцип по коме треба да буду уређени односи између припадника свих народа и националних мањина је равноправност. Та равноправност је, пре свега, морални принцип. И он произлази из схватања равноправности као примарног одређења левице, по коме сви људи треба да су међусобно равноправни, без обзира на националне, верске, етничке, културне и историјске специфичности и разлике које међу њима постоје“.⁴⁶ Специфично, међутим, у вези са проблемима на Космету ЈУЛ се ни у једном свом програмском документу не изјашњава све до свог I конгреса 1998. године када је у конгресну резолуцију ушао став да ова партија сматра да се на принципу равноправности народа „политичким средствима морају решити и најтежи актуелни проблеми наше земље, на Косову и Метохији“.⁴⁷

Албанска *Партија за демократско деловање* из Прешева у свом Програму из 1990. године инсистира на националној равноправности Срба и Албанаца, уз оцену како је у

43 Ж. Јокановић: *101 разлог да будете новодемократа*, Нова демократија, Београд, 2000, стр. 84.

44 Исто, стр. 85.

45 „Програмска декларација Југословенске левице“, Оснивачка конвенција ЈУЛ-а, Београд, 23. јул 1994.

46 „Платформа Југословенске левице“, стр. 8

47 „Резолуција I конгреса ЈУЛ“, у брошури *Документи, I конгрес ЈУЛ*, Београд, 20. јул 1998, стр. 97

последњој деценији дошло до „распарчавања албанског културног простора”, а као свој програмски циљ поставља између осталог залагање за “слободну и неометану купопродају непокретне имовине”.⁴⁸ Овакво залагање само на први поглед не спада у ред политичких захтева из домена националне политике. „Када се зна да је на Косову и Метохији, нарочито од усвајања Устава СФРЈ из 1974. године, дошло до значајног убрзавања процеса иселавања неалбанског становништва из јужне српске Покрајине, да се тај процес одвијао под притисцима да Срби и Црногорци продају своја имања Албанцима и да се одселе у централни део Србије, као и то да овај процес није мимоишао ни три општине на југу централне Србије - Прешево, Бујановац и Медвеђу - у којима већину становништва чине Албанци, са изузетком Медвеђе у којој су они у мањини, али ипак имају значајан удео од око 1/3 становништва Медвеђе, те да је он донекле ограничен административним мерама забране продаје непокретности без сагласности надлежног државног органа како не би дошло до измене националне структуре под политичким, сепаратистичким, притиском, онда је потпуно јасно да овакво залагање у ствари представља захтев да се држава сагласи да се мења национална структура њеног становништва на појединим деловима њене територије, а у циљу етничке концентрације и преминације Албанаца, што би им олакшало захтев за независношћу од Србије и Југославије”.⁴⁹

У изборном „Програму за демократску Србију“ Коалиције ДОС,⁵⁰ објављеном августа 2000. године, пред савезне

48 *Програм Партије за демократско деловање*, брошура, ПДД, Прешево, 1990.

49 У. Шуваковић: *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Трећи миленијум, Београд, 2004, стр. 263.

50 *Програм за демократску Србију*, брошура, ДОС, Београд, 2000. Ова коалиција се састојала од 18 политичких странака међу којима је улогу стожера имала ДС. Кандидат ове коалиције за председника СРЈ је, међутим, био лидер ДСС Војислав Коштуница, што је у овој фази и њему лично и његовој многобројној партији давало велики утицај унутар коалиције. Иако је иницијативу за оснивање ове коалиције покренуо СПО, у чијим је просторијама одржан и њен први, оснивачки састанак, СПО ипак није ушао у састав ДОС, првенствено због сујете Вука Драшковића који је инсистирао на томе да ова коалиција истакне његову председничку кандидатуру. Како то није успео да постигне, његова странка није приступила ДОС-у, истакла је сопственог кандидата на председничким изборима (Војислава Михајловића, тадашњег градоначелника Београда и унука Драже Михајловића) и он је на њима веома лоше прошао. Петооктобарске промене у земљи оставиле су СПО на ре-

парламентарне и председничке изборе, инсистира се на децентрализацији и регионализацији Србије уз „афирмацију аутономије Војводине и Косова и Метохије”. Захтева се доследна примена Резолуције 1244 о Косову и обавезује Влада коју би они формирали да предложи програм којим би се обезбедило очување „територијалног интегритета и суверенитета Србије, гарантовала права на миран и сигуран живот свим становницима Косова и подстакла његова интеграција у нове демократске институције земље”. Наглашава се да ће ДОС инсистирати да се „хитно реши питање отетих и убијених лица након доласка КФОР-а“. Дакле, из ових неколико ставова о Космету, садржаних у Програму ДОС-а, јасно се види да су се две водеће странке ове коалиције, ДС и ДСС, одрекле свог опредељења да се противе постојању „територијалних“, односно „територијално-политичких аутономија“ у Србији. Такав уступак је вероватно био последица с једне стране нужног обједињавања веома широког круга политичких партија у ову опозициону коалицију, укључујући и оне аутономашке, а с друге, перцепције ставова западних земаља по овом питању.

III

Закључно Разматрање

Најдоследнији у својим програмским опредељењима у вези са Косовом и Метохијом били су социјалисти. У читавом овом периоду, све до 5. октобра 2000. они су на власти у Србији и континуирано, од свог оснивања и још даље ослањајући се на политику Савеза комуниста Србије чији су сукцесор, инсистирају на постојању аутономних покрајина Косова и Метохије и Војводине, на политици националне равноправности, на повратку Срба и Црногораца који су се под притиском иселили са Космета, али и на функционисању владавине права и одбрани суверенитета и територијалног интегритета Србије, на (после окончања НАТО агресије) примени резолуције 1244 Савета безбедности ОУН и, уз оцену о

пу политичких догађаја и од тада у четири изборна циклуса он два пута није успео да прескочи изборни цензус (сваки пут када је наступао самостално), што представља јак аргумент у прилог тези како једна погрешна политичка процена може судбински упропашћујуће да делује на целу партију.

неуспешности међународне мисије на Космету у погледу извршења задатака који су јој поверени (првенствено очувања личне и имовинске безбедности), на захтеву „да власти наше земље преузму своје пуне ингеренције на том сувереном делу своје територије“.⁵¹

СПО је, већ након три године од оснивања, одустао од екстремно-националистичких и шовинистичких политичких опредељења која је садржао програм ове странке из 1990. године и определио се за приступ проблемима на Космету (за који захтева преименовање у Стара Србија) са становишта поштовања права припадника националних мањина и функционисања начела владавине права. О „неодустајном циљу“ ове странке из 1990. године – реуспостављању етничког баланса Срба и Албанаца на Космету онаквог какав је био 6. априла 1941. године више нема ни помена, као што се не помиње ни захтев за укидањем ове аутономне покрајине.

СРС, ДС и ДСС су се у својим првим програмским документима залагали за укидање аутономних покрајина унутар Србије, с тим да је ДС предлагала у свом Програму из 1989. године наместо територијално-политичке увођење „културно-просветне аутономије Албанаца, Мађара, Турака, Рома, Румуна, Русина, Словака и других националних мањина“. Радикали су у том свом захтеву остали доследни у читавом овом периоду, али с друге стране већ 1996. године из свог Програма избацују све оне конкретне рестриктивне мере, набројане по тачкама, које би требало предузети у циљу решавања проблема на Космету. У погледу постојања аутономних покрајина у саставу Србије своје програмске ставове ДСС и ДС су ревидирали већ 2000. године, и то у потпуно супротном правцу, заложивши се у изборном Програму ДОС-а за „афирмацију аутономије Војводине и Косова и Метохије“. Таква њихова нова позиција се може објаснити „прихватањем реалности“ на Космету, али и широким саставом коалиције ДОС у којој су, осим ове две партије, учествовале и аутомашке странке из Војводине.

Лако је уочити да у овом периоду не постоји ниједна релевантна политичка партија, са изузетком наравно албанских партија на Косову и Метохији које не признају ни држа-

51 С. Милошевић: Исто, стр. 235.

ву Србију ни њен уставно-политички систем, која се залаже за независност Косова од Србије. То чак не траже ни албанске партије са југа централне Србије, већ се само залажу за либерализацију промета некретнина што је, како смо већ нагласили, имало прикривени политички циљ.

Почетком проучаваног периода стварањем политичких партија широм читаве бивше СФРЈ, али у оквирима тадашњих југословенских република, „југословенски народи су свој оквир интеграције нашли у националној демократији, а не у демократији државе Југославије“.⁵² Иако националистичка еуфорија није успела да протагонисте националистичких идеја доведе на власт у Србији, као што је био случај у свим осталим бившим југословенским републикама изузев Црне Горе, извесно је да су политичке странке и у својим програмима и у дневно-политичкој активности износиле радикално националистичке ставове и захтеве. При том, треба уочити да је тај радикално-националистички, чак шовинистички, тон њихових програмско-политичких ставова и опредељења опадао како се више развијао и учвршћивао страначки плурализам у Србији, тако да су већ после неколико година од његовог настанка политичке партије у Србији одустајале од неких својих „кључних“ и „неодустајних“ радикално-националистичких програмских опредељења и ставова.

Литература

а) Програмска и друга документа политичких партија

Дајем реч, предизборни председнички програм др Војислава Коштунице 2000. године, http://www.dss.org.yu/view_file.php?file_id=6

Нове странке Србије – документи нових политичких странака и група у Србији, зборник документарне грађе, Институт за политичке студије, Београд, 1990.

52 З. Аврамовић: „(Дез)интеграција нације у демократији“, „Национални интерес“, бр. 1-3/2008, Београд, стр. 18

- Осма седница Централног комитета Савеза комуниста Србије, Београд, 23-24. септембар 1987. године, зборник ауторизованих дискусија, (ур. М. Вујовић) II, фототипско издање, Београд, 2007*
- Основе програма СПС, брошура, Главни одбор СПС, Београд, 1992*
- Платформа Југословенске левнице, брошура, Београд, јул, 1996.*
- Програм Демократске странке, брошура, Главни одбор ДС, Београд, 1995*
- Програм за демократску Србију, брошура, ДОС, Београд, 2000*
- Програм и Статут Демократске странке Србије, брошура, Београд, 1993*
- Програм Нове демократије, НД, Београд, 1990.*
- Програм Партије за демократско деловање, брошура, ПДД, Прешево, 1990.*
- Програм СПО, „Српска реч“, бр. 1, 1. јун 1990 (забрањен број)*
- Програм Српске радикалне странке, „Велика Србија“, бр. 401, Београд, јул 1997.*
- Програм Српског покрета обнове, брошура, СПО, Београд, 1993*
- Програмска декларација Југословенске левнице, Оснивачка конвенција ЈУЛ-а, Београд, 23. јул 1994*
- Програмска декларација СРС, брошура, издање СРС, Београд, 1991.*
- Програмске основе и Статут Социјалистичке партије Србије, брошура, Главни одбор СПС, Београд, октобар, 1990*
- Резолуција I конгреса ЈУЛ, у брошури „Документи“, I конгрес ЈУЛ, Београд, 20. јул 1998*
- Србија 2000-корак у нови век, Главни одбор СПС, Београд, 1996.*
- XXX седница Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије, I-II, зборник документарне грађе-неауторизоване магнетофонске белешке (ур. и прир. Ж. Обрадовић, А. Раствовић, У. Шуваковић), Београд, 2007*

б) Радови објављени у часописима,
зборницима и монографије

- Аврамовић, З: „(Дез)интеграција нације у демократији“, *Национални интерес*, бр. 1-3/2008, Београд, 2008.
- Базић, Ј: „Ставови српских политичких странака према Косову и Метохији у време распада СФРЈ“, у: *Срби на Косову и Метохији*, зборник радова са научног скупа САНУ, књ. СХП, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд, 2006.
- Вукомановић, Д: *Србија као „(не)довршена држава“ у програмима политичких странака*, у М. Суботић, Ж. Ђурић: „Србија – политички и институционални изазови“, зборник радова, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Јокановић, Ж: *101 разлог да будете новодемократа*, Нова демократија, Београд, 2000.
- Милошевић, С.: *Прилог историји ХХ века*, Трећи миленијум, Београд, 2008
- Орловић, С.: *Политичке партије и моћ*, Југословенско удружење за политичке науке, Чигоја-штампа, Београд, 2002
- Шуваковић, У. (прир. и ур.): *Осма седница ЦК СКС – 20 година после*, зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у Београду 24. септембра 2007. године, Смисао, Слобода, Београд, 2009.
- Шуваковић, У.: *Политичке партије и глобални друштвени циљеви*, Трећи миленијум, Београд, 2004.
- Шуваковић, У.: „Инструменти мерења успешности политичких партија“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 118-119, Нови Сад, 2005.
- Шуваковић, У.: „Политичке партије у политичком систему конципираном доношењем Устава Републике Србије 2006. године“, у У. Шуваковић, М. Јовановић, Ж. Обрадовић (ур. и прир.): *Устав Републике Србије из 2006. – неки елементи новог политичког система*, тематски зборник радова, Институт за политичке студије, Трећи миленијум, Београд, 2007.
- Шутовић, М: *Косово између поретка и аномije*, Чигоја штампа, Београд, 2009

Summary

*EVOLUTION IN PROGRAM-POLITICAL
ORIENTATIONS OF POLITICAL PARTIES IN
SERBIA REGARDING SOLVING OF KOSOVO
AND METOHİJA PROBLEM IN PERIOD 1990-
2000*

In this period, which is a constituent period of party pluralism in Serbia, there is not a single relevant political party, with exception of Albanian parties in the Kosovo and Metohija that do not recognize the state of Serbia nor its constitutional-political system, which stands up for the independence of Kosovo. Even Albanian parties from the south of the central part of Serbia do not ask that, but only stand up for liberalization of immovables turnover, with covered political aim to ease emigration of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija under pressure.

Although nationalistic euphoria has not succeed to bring protagonists of radical nationalistic ideas to power in Serbia, as it was the case in all other former Yugoslav republics with the exception of Montenegro, it is certain that the most influential parliamentary political parties were exposing radical nationalistic attitudes and requests both in their programs and in their daily political activities. At the same time it should be noted that such a radical-nationalistic, even chauvinistic tone of their program-political attitudes and orientations was decreasing with development and consolidation of party pluralism in Serbia, so that the political parties in Serbia have abandoned some of their "key" and "permanent" radical-nationalistic program orientations and aims yet after several years from its appearance in 1990. It was not in question only abandoning those and such program-political attitudes and orientations, but simultaneously accepting completely opposite political orientations. Socialist Party of Serbia is showing the greatest consistency in its program-political orientations regarding Kosovo and Metohija, while other parliamentary parties have been significantly changing their program orientations.

Key words: political parties, program-political orientations, Kosovo and Metohija, Serbia, 1990-2000.